

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ԼՃԱՇԵՆԻ ՎԱՂ ԲՐՈՆԶԵԴԱՐՅԱՆ ԴԱՄԲԱՆԱՅԻՆ ՀԱՄԱԼԻՐՆԵՐԸ

Սևանի ավազանը Հայաստանի Բ/Ե դարաշրջանների հուշարձաններով հարուստ տարածքներից է: Սակայն մինչ այժմ հայտնի ՎԲ հուշարձանները սակավաթիվ են: Դրանք հայտնի են Լճաշենում (Մնացականյան Հ., 1965, 95–96), Նորաշենում (Саядян Ю., Алшшинская З., Ханзадян Э., 1977, 91–109), Կարճաղբյուրում, Այրիվանքում,* Սարովսանում,** ինչպես նաև Կամոյում (Գավառ), Աստղաձորում, Ակունքում, Ծովինարում (Է.Խանգաղյան, 1967, 19): Վերջերս հայ-իտալական արշավախմբի շրջանակում (Bishone R. And al, 2002) հայտնաբերված յոթ ՎԲ հուշարձանների ուսումնասիրությանն է նվիրված արշավախմբի մասնակից Գ.Թումանյանի ուսումնասիրությունը (Tumanyan G., 2002, p. 251–252, 267–268, tab. 1,2): Մեկ այլ արշավախմբի կողմից նոր ՎԲ նյութեր են հայտնաբերվել Սոտք երկուսից (Kunze R., et.al, 2013, 57–58): ՎԲ նյութեր են հայտնաբերվել նաև 2005թ. Արտանիշում:*** Նշված հուշարձանների մի մասի՝ նախապես ավերված, մյուս մասի՝ փաստագրական տվյալների կցկտուր լինելու պատճառով, հնարավոր չէ ամբողջական պատկերացում կազմել տարածաշրջանի խնդրո առարկա մշակույթի մասին: Սևանի ավազանում դամբանաշինության, թաղման ձևերի վերաբերյալ որոշ պատկերացում կարող ենք կազմել 1998թ. Լճաշենի դամբանադաշտից ոչ հեռու, դրան արևելքից հարող՝ Չկալովկա գյուղի մոտակայքում պեղված թիվ 2 դամբարանի միջոցով:

Դամբարան 2 (Չկալովկա) – ՎԲ դամբարանի վերգետնյա նշանները չեն պահպանվել:

* Պեղումները՝ Հ. Մնացականյանի, չիրատարակված նյութեր:

** Պեղումները՝ Ա. Փիլիպոսյանի, չիրատարակված նյութեր:

*** Նյութերը գտնվում են տեղի բնակիչ Արգիշտիի մոտ:

Գետներես երևում էին երեք ծածկասալերի որոշ հատվածներ: Քիչ ձվածիր քարարկղային հատակագծով դամբանախուցը հյուսիս-արևմուտքից հարավ-արևելք առանցքով ձգվում էր 1,57մ, հյուսիս-արևելքից հարավ-արևմուտք՝ 1,52մ, կառուցված էր 1,10մ բարձրության ուղղահայաց դիրքով շարված որձաքարերով: Արևելյան պատի մեջ բացված էր 0,60մ լայնությամբ մուտք, ծածկված՝ մեկ սալաքարով: Դամբանախցում, արևմտյան պատի դիմաց բացվել է իրար վրա դրված մարդկանց վեց կմախք: Մուտքի առջև, փոքր տարածքում կատարված էր վերջին թաղումը (աղ.1), որտեղ դրված էին ժամանակով ավելի ուշ, իրանի շեշտված անցումներով խեցանոթներ (աղ.2, նկ.1–3, Պետրոսյան Լ., 2002, 26–31):

Այս դամբարանում հայտնաբերվել են ժամանակով միմյանցից քիչ տարբերվող նյութեր (աղ.2, աղ.3):

Նպատակահարմար ենք համարում թիվ 2 դամբարանի նյութերի հետ, քննության առնել Հ. Մնացականյանի պեղած թիվ 146 դամբարանի համաժամանակյա նյութերը (աղ.5):

Թիվ 2 դամբարանում հայտնաբերված կավամաններն աչքի են զարնում միօրինակությամբ՝ կճուճ-գավաթներ և քրեղան-թասեր, որոնք ձևով բաժանվում են երկու տարբերակի: Կճուճ-գավաթների առաջին տարբերակ (աղ.3, նկ.2–4). թիվ 2-ը արտաքուստ և ներքուստ սև է, թիվ 3-ը գորշ է, թիվ 4-ը՝ սև փայլեցված, ներսից՝ դեղնավուն: Ձևով այս խմբին են դասվում նաև Լճաշենի թիվ 146 դամբարանի գավաթները (աղ.5, նկ.4, 5):

Երկրորդ տարբերակին պատկանողները (աղ.2, նկ.1-3) նախորդներից տարբերվում են ընդգծված եռամասնությամբ, հատակի ներձկվածությամբ, իսկ շուրթից սկսվող կանթերը վե-

րին մասում կազմում են եռանկյունաձև հարթակ:

Առաջին խմբին պատկանող կճուճ-գավաթները (աղ.2, նկ.1-3) և քրեղանները (աղ.2, նկ.5-8) բնորոշ են Էլատի հիմնահողային թիվ 14 և այլ վաղ թվագրվող դամբարանների նյութերին (Խանգաղյան Է., 1979, 36-49, նկ.44,41, 43,46,53 և այլն): Սրանց հավաքածուներում իսպառ բացակայում է Չկալովկայի անոթների երկրորդ՝ շեշտված անցումներով տեսակը: Նշված նյութերին մոտ է միայն Էլատի թիվ 11 դամբարանի անոթը (Խանգաղյան Է., 1979, 53, աղ.VIII): Վերջինս չունի այն հստակ եռամասնությունը, որն իրավամբ համարվում է տվյալ փուլի ուշ արտահայտություն:

Էլատյան պատկերը կրկնվում է նաև Քերթում, որտեղ Չկալովկայի խեցեղենի վերոհիշյալ տեսակները հանդես են գալիս ՎԲ վաղ փուլով թվագրվող դամբարաններում (Петросян Л., 1989, 26-32): Ուսումնասիրվող նյութերի երկրորդ տեսակը Քերթում առկա է միայն զարգացման հաջորդ փուլով թվագրված թիվ 8 դամբարանում (Петросян Л., 1989, 33): Մոտավորապես նման պատկեր է դիտվում Գառնիի բնակատեղիում: Այստեղ ևս ուսումնասիրվող առաջին և երկրորդ խմբերին պատկանող անոթները համատեղ են (Խանգաղյան Է., 1969, նկ.62-66): Դրանց՝ տարբերությունն այն է, որ երկրորդ խմբի նմուշները մեր օրինակներից զանազանվում են անցումների սահունությամբ, որն ուսումնասիրողը համարում է փոքր-ինչ ուշ թվագրվող հատկանիշ: Նյութերի համադրությամբ՝ Չկալովկայի պատկերն ենք տեսնում Հոռոմի բնակատեղիի Ք.ա.IV հազ. վերջով և III հազ. սկզբով թվագրվող շերտում (Badalyan R. et al, 1992, f. 5), ինչպես նաև Գեղարոտում (Бадалян Р., Смит А., 2008, 45-54), և Արագածի՝ դամբարանում:

Ուսումնասիրվող խեցանոթների միայն առաջին տեսակը առկա է Լանջիկի դամբարանում (Պետրոսյան Լ., 1996, 60-61): Չկալովկայի նյութերին համադրելի են նաև Ջրվեժի (Թումանյան Գ., 1993, 7-13) և Թալինի նյութերը (Badalyan R., Avetisyan P., 2007, pl. IV, V):

Ժամանակագրական առումով կարևոր նշանակություն ունեն վերջին տարիներին պեղված

Ապարան III համանուն նյութերի առկայությունը և դրանց ռադիոածխածնային անալիզների արդյունքները՝ (Бадалян Р., 2003, 20-23) 3350-2920, այն է՝ տվյալ դամբարանների ՎԲ վաղ փուլերին պատկանելը: Ժամանակագրական նման արդյունքներ ունեն նաև Թալինի վերը հիշատակված թիվ 11 դամբարանի նյութերից ստացված տվյալները: Հիշյալ ժամանակով են թվագրվում Իգդիրի շրջանի Յայջի և Գյոկչի գյուղերի մոտակայքում պեղված հուշարձաններից հայտնաբերված համանուն նյութերը (Burney C., 1958, 133-134, 88-91), Գյոյ Թեփեի K-1 և K-2 շերտերից (Burton-Brown T, 1948, 8-9), ինչպես նաև Կարազի՝ 9-8մ խորությունից (Кушнарева К., Чубинишвили Т., 1970, рис. 24), Խիզանատ գոռայի E շերտից (Кушнарева К., Чубинишвили Т., 1970, 74, рис. 26), Նախիջևանի Բյուլ-Թեփեի ստորին շերտից (Абибуллаев А., 1959, т. 29, Абибуллаев А., 1982, т. XIX-XX), Ամիրանիս գոռայից (Чубинишвили Т., 1969, т. VII), Սամշվիլիի դամբարաններից (Мирцхулава Г., 1975, т. 35) և բնակատեղիի II շերտից (Мирцхулава Г., 1979, т. XIX), Բարա Դերվիշից (Исмаилов Г., 1978, 24-34), Օզնից (Куфтин Б., 1947, т. XXXIV) գտնվածները: Հայտնաբերված համանուն նյութերի այս խմբին են դասվում նաև Ջնմո-Ավճալայի (Куфтин Б., 1947, 68) և Ստորին Դոմիի բնակատեղիի ստորին շերտից հայտնաբերված կճուճ-գավաթները, որոնց ուսումնասիրողը համարում է մետաղի երևան գալու վաղ շրջանի արտեֆակտներ (Куфтин Б., 1947, рис. 34 и 43): Ինդրո առարկա նյութերը մեծ թիվ են կազմում նաև Իգդիրի (Куфтин Б., 1943, т. XVII), Բարմաղսիզի (Куфтин Б., 1941, рис. 117) և Դիդուրեի դամբարաններում (Куфтин Б., 1941, рис. 123): Դիդուրե-կիկեթյան խմբին են հարում Կոդա գյուղի մոտակայքում պեղված հիմնահողային և քարարկղային դամբարաններից հայտնաբերված խեցանոթները (Пхакадзе Г., 1976, 45-48): Վերը նշվածներից թվագրության հարցում կարևոր նշանակություն ունեն և Թեփի հնավայրի ստորին շերտի նյութերը, որոնք թվագրվում են Ք.ա. IV հազ. վերջով - III հազ. սկզբով: Այդ շարքում կան նաև բուսական խառնուրդով պատրաստված նյութեր, որոնք հավաքածուին իրավամբ տալիս են արխաիկ տեսք (Абрамишвили Р., 1978, 23-24, 43): Նույն ձևերն ունեն նաև Դրմախևիսթավիի վաղ խմբին պատկանող կճուճ-գավաթները և թաս-քրեղանները: Չկա-

* Պեղումներ՝ Ռ.Մ.Թորոպյանի, չիբառարակված նյութեր:

լովկայի նյութերի հետ մեծ ընդհանրություններ ունեն նաև Կաբալայի հիմնահողային դամբարանների (Жазиев С., 1969, 42–48) և Ֆիզուլիի մոտ գտնվող Ուզունթեփե բնակատեղիի նյութերը (Исмайллов Г., 1973, 70–79, рис. 2):

Քրեդանների մյուս տեսակն ունի լոսած սև և գորշ երանգներով ներքին ու արտաքին մակերես (աղ. 3, նկ. 6): Սրա խեցին կտրվածքում երկշերտ է և ձևով մոտ Գյոյ թեփեի K շերտի (Кыш-нарева К., Чубинишвили Т., 1970, 90, рис. 35) և Ռ.Թորոպյանի կողմից Արագածում պեղված ու վերը հիշատակված դամբարանի նյութերին:

Մյուս անոթը գնդաձև իրանով, թերի շուրթով թափ է, որի շուրթի տակ նշմարվում է կոտրված բռնակի հիմնամասը (աղ. 3, նկ. 1): Այս անոթի համեմատաբար կոպիտ խեցին կոտրվածքում միաշերտ է: Ներսի մակերեսը սև է, արտաքինն ունի գորշ և վարդագույն երանգներ: Ճիշտ նույն ձևն ունի Հառիճի բնակատեղիից հայտնաբերվածը (Хачатрян Т., 1975, 69, рис. 31 а): Չկալովկայի նմուշին ձևով մոտ են նաև Նախիջևանի Բյուլ թեփեից (Абдуллаев А., 1956, т. V) և Գյոյ թեփեի H փուլից գտնված թափ-քրեդանները (Burton-Brown T, 1951, 108, Fig. 27):

Ի տարբերություն նշված բոլոր անոթների, այս հավաքածուի սև փայլեցված արտաքին մակերեսով, վարդագույն աստառով գավաթի խեցին կտրվածքում երկշերտ է (աղ. 2, նկ. 4): Նմանակները հայտնի են Գառնիից (Խանգաղյան Է., 1969, 57, նկ. 54), Էլառի թիվ 26 դամբարանից (Խանգաղյան Է., 1979, նկ. 76), Դվինից (Кышнарева К., 1977, 10), Արևիկից (Ханзадян Э., 1969, 162): Նման մեծ թվով գավաթներ հայտնի են հատկապես Թոփլի բնակատեղիի ստորին շերտից (Тбилиси I, 1978, 37) և Սամշվիլոյի դամբարանադաշտից (Мирцхулава Г., 1975, т. XL): Ինչպես տեսնում ենք, ներկայացված գավաթները գոյատևել են Կուր-արաքսյան մշակույթի բոլոր փուլերում: Ուսումնասիրվող դամբարանի միակ մետաղից զարդը բրոնզե, մեկուկես գալարով ապարանջանն է (աղ. 2, նկ. 9):

Դառնալով Չկալովկայի թիվ 2 դամբարանի խեցեղենի երկրորդ խմբին (աղ. 2, նկ. 1–3), նշենք, որ դրանց զարդարում տեսակներն առավել բնորոշ են Արարատյան դաշտի հուշարձաններին: Անզարդ օրինակները սակավ թվով հանդիպում են նաև Հայաստանի նախալեռնային և լեռնային շրջաններում: Դրանց թվին է պատկանում Քեթիի ՎԲ երկրորդ փուլին պատ-

կանող թիվ 8 դամբարանը (Петросян Л., 1989, 43):

Այսպիսով, Չկալովկայի թիվ 2 դամբարանի նյութերի հիմնական ձևերի համեմատական ուսումնասիրման հիման վրա կարող ենք փաստել, որ այս դամբարանը կարող է թվագրվել Բ.ա. IV հազ. վերջով և III հազ. սկզբով:

Հետաքրքիր նյութեր են հայտնի 1966 թ. Հ. Մնացականյանի կողմից Լճաշենում պեղված թիվ 146 դամբարանից: Ցավոք, դամբարանի կառուցվածքը մնում է անհայտ: Այստեղ առկա է խեցեղեն արտադրանքի ութ նմուշ: Կրկնությունից խուսափելու համար նշենք, որ այս խմբի գավաթները (աղ. 5, նկ. 4, 5) և քրեդանը (աղ. 5, նկ. 8) ամբողջությամբ նախորդ դամբարանի նույնանման իրերի կրկնությունն են, այն տարբերությամբ, որ Լճաշենի քրեդանի կանթը բազմանիստ է: Ինչ վերաբերում է կթխանին (աղ. 5, նկ. 3), ապա այն իր ձևով համապատասխանում է վերոհիշյալ գավաթների ձևերին՝ տարբերվելով միայն չափերով: Նախորդ դամբարանի մյուս անոթի կրկնությունն է նաև այս դամբարանի միակ թասը (աղ. 5, նկ. 6): Թիվ 146 դամբարանի նյութերի միակ տարբերությունը նախորդից այն է, որ բացի վերոհիշյալ խեցանոթներից, առկա է հենակ-պատվանդանների երկու օրինակ (աղ. 5, նկ. 1, 7, Петросян Л., 2003, 77–82):

Առաջինը ձեռածեփ է, փոված շուրթով, լայն ու հարթ հատակով (աղ. 5, նկ. 7): Այս տեսակը հայտնի է Հայաստանի ՎԲ հուշարձաններից, հիմնական մասով՝ Արարատյան դաշտի հնավայրերից: Հայտնի են նաև Բջնիից (Խանգաղյան Է., 1967, աղ. XVIII, Սարդարյան Ս., 1967, 128), Ինչպես նաև Էլառից (Խանգաղյան Է., 1979, 27–39): Եզակի օրինակներով հայտնաբերվել են միայն Շիրակական (Թորոպյան Ռ. և այլք, 2002, աղ. IV), Գառնի (Խանգաղյան Է., 1969, աղ. XX) և Կառնուտ (Badalyan R., Avetisyan P., 2007, PL VI) ՎԲ բնակատեղիներից:

Խեցեղենի այս տեսակի օգտագործման մասին որոշ պատկերացում ենք կազմում Էլառի դամբարաններում հայտնաբերվածներից, որտեղ, դրանցից մեկը կրում է խեցանոթ: Բացի այդ, ինչպես նկատել է Է. Խանգաղյանը, դատելով դրանց շուրթերի փովածությունից, այդպիսիք՝ կենցաղային անոթներ գործածվելու համար հարմար չեն (Խանգաղյան Է., 1979, 27–39):

Նշված փաստերը մատնացույց են անում, որ դրանք ծառայել են որպես պատվանդաններ

ինչպես ամենօրյա կենցաղում, այնպես էլ ծիսական արարողությունների ժամանակ: Չի բացառվում նաև դրանցում խնկարկում կատարելը:

Հարկ է նկատել, որ ծիսական նպատակներին ծառայելու առումով առավել հարմար են Բարա-Դերվիշից մեծ քանակությամբ հայտնաբերված բաց հատակով օրինակները (Исмаилов Г., 1978, 43): Դրանք հավանաբար օգտագործվել են ծիսական արարողությունների ընթացքում, խնկարկման համար, ինչպես նաև դրվել են սրբազան, հավերժական կրակին և իրենց հերթին կրել այլ անոթներ ու իրեր:

Փակ հատակով պատվանդաններ, որոնք անոթներ են անվանված, հայտնի են Սիպկ I (Чайлд Г., 1956, 291) և Դեմիրմեն թեփեի օբեկյան մշակույթում (Esin U., 1983):

Երկու դեպքում էլ ներկայացված նմուշները գունազարդ են: Համանման է նաև Պաղեստինի գասուլյան մշակույթին (Ք.ա. IV հազ.) պատկանող օրինակը (A3A, 1986, 77), որի ստորին մասում առկա հանվածքները հիշեցնում են ավելի ուշ շրջանի օրինակներ:

Հայաստանի հատակով պատվանդանների նմանակները հայտնի են նաև Հունաստանի Ք.ա. IV–III հազ. ժամանակաշրջանի մշակույթից (Монгайт А., 1973, 215), իսկ Հարավսլավիայի Ք.ա. III հազ. I քառորդին պատկանող պատվանդանը կրկնում է Էլադի գտածոյին, որն իր վրա նույնպես անոթ է կրում (Монгайт А., 1973, 221) ու եւս մեկ անգամ հավաստում դրանց պատվանդան լինելը:

Ուսումնասիրվող դամբարանի երկրորդ հենակ-պատվանդանը միանգամայն այլ է: Այն ունի հարթ հատակ, գլանաձև իրան, քիչ դուրս թեքված շուրթ: Հատակին կան երեք հատած բուրգի ձևի ելուստներ, իրանի կենտրոնում՝ մեկ կիսագնդաձև բռնակ, որի կենտրոնով անցնող քիչ բարձր եղնագոտին և հատակի եզրերը զարդարված են թաց կավի վրա կտրելու եղանակով արված երկու շարք ալիքազոտիներով: Գոտուց քիչ վեր՝ իրանի հակառակ կողմերում արված է երկշար անցք (աղ. 5, նկ. 1): Դրա ընդհանուր տեսքը մաշնացույց է անում օգտագործման երկնային բնույթը՝ որպես հենակ և անոթ: Այն իր ընդհանուր ձևով պատկանում է նմանատիպ հենակ-պատվանդանների խմբին, որը հայտնի է Առաջավոր Ասիայում (Palmieri A, 1981, 102–119, Guneri E, 1998, 305–317), Հնդկաս-

տանում (Щетенко А., 1968, 42–43), Արևելյան Եվրոպայում (Чайлд Г., 1952, 202), Հյուսիսային Կովկասում (Гаджиев М., 1991, 129–148), Չինաստանում (A3A, 1986, 302) և Պարսկաստանում (Schaeffer Cl., 1948, Fig. 238): Վերջինս հարդարանքով ևս մերձեցնում է հիշյալ նմուշին:

Այսպիսով, ինչպես հարավկովկասյան, այնպես էլ հարևան երկրներից հայտնաբերված պատվանդանների տարբերատեսակները ցույց են տալիս դրանց կենցաղային-կիրառական ու ծիսական բնույթը (Петросян Л., 2003, 77–82):

Լճաշենի վաղ բրոնզեդարյան թիվ 120 դամբարանը (պեղումները Հ. Մնացականյանի) դամբանախոց չի ունեցել: Թաղումը կատարված է եղել գետնի մակերեսին: Թաղման շրջանաձև հրապարակը ծածկված է եղել սպիտակ հողով և նույն երանգի խճաքարերով: Ունեցել է դեպի հրապարակ տանող 3 մ երկարությամբ միջանցք հիշեցնող մուտք, որտեղ բացվել է չորս, իսկ հրապարակում՝ ինը մարդու կմախք, ըստ հեղինակի, հիմնականում՝ նստած դիրքով: Նսցեցյալների մոտից հայտնաբերվել են կավանոթների շուրջ 200 մեծ ու փոքր բեկորներ: Մի քանիսի վրա կան կիսագնդաձև նուրբ կանթեր՝ առանց, հատկանշական սև, ուժեղ փայլի և զարդապատկերների: Այս դամբարանում առավել աչքի ընկնող իրերն են՝ պղնձե կիսապարույրի տեսքով ապարանջանը, երկու նմանօրինակ մատանիներն ու բնական, հարթ գետաքարից՝ կախիկ-զարդը (Մնացականյան Հ., 1965, 96, աղ. 10, 1–7):

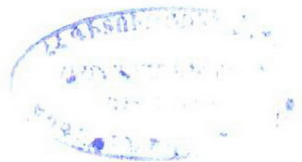
Այս դամբարանը նախորդներից առանձնանում է ոչ միայն դամբանախցի հատակագծի առանձնահատկություններով, այլև խեցանոթների յուրօրինակությամբ: Գավաթներն աչքի են ընկնում ցածր վզով, դուրս թեքված շուրթով, գնդաձև իրանով, առավել ընդգծված լայն հատակով, իրաններին առկա անսովոր մեծ փոսիկով (աղ. 6, նկ. 1, 2): Կանթեր կան ոչ միայն վզի և ուտերի միացման տեղում, այլև իրանի կենտրոնական մասում (աղ. 6, նկ. 3–7): Այս խմբի նյութերն ընդհանուր ձևերով մասամբ կարելի է դասել շրեշբուրյան և Կարնուտ-վանաձորյան խմբին, սակայն, յուրօրինակ են, ստորին մասի ոչ շեշտված անցումով, որոնց միակ ճշգրիտ օրինակը մեզ հայտնի է Արտասիշից:՝ Այնուա-

* Նմանօրինակ մի անոթ 2005թ. Նորատուսից հայտնի Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ էր բերել Արգիշտի անունով մի երիտասարդ:

մենայնիվ, նշված ընդհանրությունները նկատի ունենալով, այս խումբը կարելի է համարել Ք.ա. III հազ. առաջին կեսին Հայաստանի տարածքում ձևավորված խեցեղեն արտադրանքի տեղային դրսևորումներից:

Այսպիսով, չնայած Լճաշենում վաղբրոնզեդարյան ժամանակաշրջանի քննարկվող նյութե-

րի սակավությանը, այնուամենայնիվ, դրանք հավաստում են, որ Ք.ա. IV հազ. կեսերից Սևանի ավազանն ընդգրկված էր տվյալ մշակույթի սկզբնավորման և ձևավորման շուրջ մեկ հազարամյա՝ Ք.ա. IV հազ. երկրորդ կես, III հազ. առաջին կեսի գործընթացներում:

2588/1